

## O vztahu věřeného, filozofie a teologie\*

Petr Dvořák

Následující úvaha se zabývá vztahem filozofie, teologie a obsahu víry v pojmových kategoriích současné analytické filozofie. Vzdáleně jsem se inspiroval dnes sice již starším, ale podle mého soudu dosud nepřekonaným zkoumáním J. M. Bocheňského.<sup>1</sup>

Uvažujeme-li o úloze filozofie ve vztahu k teologii, pak je možno rozlišit dvojí roli: (i) roli *přímou*, kdy filozofie teologii poskytuje metodologické a pojmové prostředky k vyjádření či vyjasnění teologických pojmů jako jsou např. koncepty stvoření, božství, božské osoby aj. Samotné toto vyjadřování či vyjasňování obsahu víry spadá do teologie, nikoli do filozofie ve vlastním smyslu;<sup>2</sup> (ii) *nepřímou* úlohu, v souladu s níž filozofie buduje teistickou filozofickou soustavu, filozofický rámec, do něhož je vsazen systém teologie. Zmíněná konstrukce filozofického rámce má minimálně dvojí podobu, pozitivní a negativní.

Objasněme blíže: každé náboženství či obecněji světový názor – a tedy i křesťanství – má nějaký přímo či nepřímo tvrzený obsah (soubor tvrzení). Původní křesťanská zvěst má jistě v mnohém charakter příběhu, ale obsahový ráz je neodlučitelným prvkem: např. „Ježíš Kristus je Pán“ je výpovědí, která krom všech ostatních jazykových funkcí (zejména aspektu vyznání) obsahuje jako nedílnou součást tvrzení, totiž ontologickou tezi *prima facie* o existenci nějaké vlastnosti, charakteristiky nějakého objektu. Rovněž tak příběh o smlouvě Boha s jeho lidem a jejich vztahu v čase má své protagonisty, postavy, které nejsou pouze symbolické, nýbrž se za tímto příběhem skrývá (přesněji bychom řekli pravdivost příběhu *presuponuje*) platnost ontologických tezí o existenci (nejen fiktivní, ale též reálné) aktérů děje příběhu, mj. tezi, že existuje Bůh, který vůbec může vstupovat s člověkem do vztahu, tj. má osobní charakter. To platí, aniž bychom nutně zužovali teorii pravdy na přírodovědeckou: korespondenci se smyslově vykazatelnými fakty.

\* Tento příspěvek je mírně upravenou verzí přednášky na VIII. konferenci Sdružení učitelů filozofie na teologických fakultách ČR a SR, která se konala ve dnech 30.–31. 8. 2004 na Cyrilometodějské teologické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

<sup>1</sup> J. M. BOCHENSKI, *The Logic of Religion*, New York: New York University Press, 1965.

<sup>2</sup> „Vyjadřování a vyjasňování“ není pouhou explikací implicitně obsaženého, vyjadřovat a vyjasňovat nějakou vágní a/nebo víceznačnou a/nebo metaforickou a symbolickou výpověď lze více vzájemně neslučitelnými způsoby (např. „x je barevné“ specifikujeme buď jako „x je červené“ nebo „x je modré“, tj. na celém povrchu, nemohou však platit obě varianty současně). Úplně přesně řečeno, *specifikujeme* obecnou výpověď (specifikace není implikace, např. obecnější výrok „x je barevné“ neimplikuje specifitější „x je červené“), *precizujeme* čili *zpřesňujeme* vágní neboli neurčitou výpověď, *disambiguujeme* (činíme jednoznačnou) víceznačnou výpověď, *parafrázujeme* metaforickou výpověď, *vykládáme* symbolickou výpověď. Toto považuji za (některé) druhy „vyjadřování a vyjasňování“. Vyjadřování a vyjasňování tedy představuje sémantický rodový, navíc relační pojem: členy tohoto sémantického vztahu jsou výpověď víry na jedné straně a metodologicky korektní tvrzení obsahující z určité filozofické koncepce vzaté filozofické pojmy na straně druhé. Dále je samozřejmě zapotřebí hledat kritéria adekvátního vyjadřování a vyjasňování, což přísluší teologii.

Tedy součástí tohoto obsahu (a) přímo jakožto prvky nebo (b) jakožto presupponované předpoklady či implikované důsledky jsou velmi obecná filozofická tvrzení ontologického, epistemologického, antropologického aj. charakteru, např. že existuje smysly nepostižitelný Bůh (ontologická a epistemologická teze), který se určitým způsobem vztahuje ke všemu existujícímu mimo něj (ontologická teze) a zvláštním způsobem pak k člověku (antropologická teze). Tato tvrzení, jejichž soubor nazvěme T, ještě nepředstavují teologii, resp. teologickou teorii ve vlastním smyslu, spíše jsou před-teoretická, před-teologická. Případně lze říci, že jsou vyjádřena jakýmsi rudimentárním všeobecně srozumitelným teologickým jazykem.<sup>3</sup>

I před teologickým vyjádřením a vyjasněním (teologickou reflexí) je základní zvěst do jisté míry sdělitelná a tudíž srozumitelná prostým lidem – např. kdo byl (je) Ježíš Kristus, Kristovo poselství o Božím království aj. Protože lze rozlišit stupně teologizace (vyjadřování a vyjasňování pomocí teologické reflexe s užitím filozofických kategorií, viz přímá úloha filozofie), je smysluplné hovořit o rudimentárním teologickém jazyce, který je ještě v mnohém otevřen dalšímu vyjadřování a vyjasňování. *Rudimentární* zde znamená „na základním stupni teologizace“, tj. jakási idealizovaná (pro potřeby modelu) nejmenší míra teologizace, kdy je výpověď v kontextu kultury všeobecně pochopitelná a umožňuje uvěření. Teologické pojmy takového rudimentárního jazyka se prakticky neliší od pojmů běžného, všem v dané kultuře srozumitelného přirozeného jazyka. Chtěl bych především poukázat na fakt, že i na tomto stupni se jedná o výpovědi o tom, co je, co existuje, co se vztahuje k lidskému poznání a co se týká člověka samotného. Tato v jádru různá filozofická – či spíše pro filozofii relevantní – tvrzení jsou buď přímo součástí základního obsahu víry, nebo jeho důsledky, případně předpoklady, bez nichž nedává smysl.

Teologie, s užitím filozofie, srov. její úlohu (i), pak představuje úplné vyjádření a vyjasnění těchto tvrzení obsahu víry T v partikulárních souborech teologických tvrzení  $t_1, t_2, t_3 \dots$  (každý soubor představuje nějaký teologický systém).<sup>4</sup>

Připusťme však, že tento model úlohy teologie vzhledem k obsahu víry je poněkud zjednodušen. Ve skutečnosti má celý proces vyjadřování a vyjasňování dynamičtější, iterativní charakter. Sama teologická tvrzení ze souborů  $t_1, t_2, t_3 \dots$  se stávají obsahem víry, a tedy v posledku prvky souboru T, který se postupem času rozšiřuje.

*Nepřímá pozitivní služba filozofie teologii* spočívá v tom, že čistě filozofickými prostředky (některá) tvrzení v T dokazuje a dále specifikuje jejich obsah, na rozdíl od teologie ovšem pouze částečně, nakolik je to čistě filozofickými prostředky možné. *Nepřímá negativní služba filozofie teologii* pak spočívá ve vyvracení všech více či méně obecných, vůči prvkům T kontrárních a kontradiktorických tvrzení, které většinou tvoří součást nějakého s partikulární (křesťanskou) náboženskou

<sup>3</sup> Tvrzení v T jsou filozofická v tom smyslu, že mají charakter výpovědí o tom, co existuje, o tom, co platí z hlediska lidského poznání, uzpůsobení člověka atd. Některá jsou striktně filozofická ve smyslu dokazatelnosti výlučně filozofickými, resp. rozumovými prostředky. Do T je možno vřadit též tvrzení, která sice nepředstavují obsah víry, nýbrž jeho logické předpoklady a důsledky, tj. všechna tvrzení presupponovaná či implikovaná obsahem víry.

<sup>4</sup> Prvky libovolného souboru teologických tvrzení  $t_i$  implikují odpovídající obecná věroúčná tvrzení souboru T, nikoli naopak. Teologická specifikace se většinou netýká výroků – podmínek obsahu víry, které jsme v předchozí poznámce rovněž zařadili do T.

naukou neslučitelného filozofického či náboženského systému, např. tvrzení, že všechno je nutně materiální. Nepřímost této služby spočívá v tom, že se filozoficky prokazují jako nepravdivé výroky, jejichž pravdivost by implikovala nepravdivost tvrzení v T a *eo ipso* nepravdivost tvrzení v libovolném souboru teologických tvrzení  $t_i$  (*modus tollens*). Lidově řečeno, filozofie odstraňuje překážky víře a teologii.

Nabízí se legitimní námitka. Existují vůbec nějaká tvrzení obsahu víry T nezávislá na teologické a v posledku filozofické reflexi? Jakýsi bazální obsah víry, soubor rudimentárních před-teoretických tvrzení, počáteční soubor axiomů pro teologickou práci T, neuvažujeme-li pozdější postupná rozšíření tohoto souboru? Nyní tedy musíme obhájit existenci na partikulární filozofické a na ní stavící teologické koncepci nezávislých výpovědí obsahu víry. Začneme vyjasněním pojmu nezávislosti: Nezávislost, o níž je řeč, není absolutní nezávislost: srozumitelnost výpovědi je dána na pozadí nějakého kulturního kontextu, jehož prvkem je určitý obraz světa a místa člověka v něm, pokládaný za pravdivý. Konkrétněji, těžko porozumět výpovědi o tom, že Kristus je mesiáš, bez znalosti kontextu mesiánského očekávání a základních kontur starozákonního sdělení o vztahu Boha a člověka. Nicméně tento kontext sám, či spíše jeho kognitivní část – výklad skutečnosti – náleží také do T. Nezávislost na partikulární teologické a filozofické koncepci spočívá v tom, že samy výroky v T mají charakter všeobecně srozumitelných rudimentárních teologických a filozofických výpovědí, byť hrubých, často nevyjádřených a nevyjasněných. Kdyby tomu tak nebylo, nepochopil by jejich smysl prostý člověk bez teologické a filozofické erudice a nemohl by na jejich základě uvěřit (přesněji, mám na mysli jen část komplexního jevu, jež nazýváme *uvěřením*, a to rozumový souhlas s pravdivostí tezí o tom, jak se to má s člověkem a ostatní skutečností, nikoli další části spojené s důvěrou v Boha, hodnotovou orientací a jednáním atd.). Z toho plyne, že tvrzení v T, obsah víry, představuje již určitou ne zcela vyjasněnou a vyjádřenou koncepci s filozofickou relevancí, pokud ne přímo filozofickou koncepci (zdráhám se říci „filozofickou koncepci“ pro metodologickou nepropracovanost v porovnání s nějakou rozvinutou a promyšlenou partikulární filozofickou koncepcí, např. aristotelismem). Tato rudimentární filozofická koncepce obsahu víry je natolik obecná, že ji lze vyjadřovat a vyjasňovat pomocí různých partikulárních teologických koncepcí s užitím různých partikulárních – místy vzájemně neslučitelných či nesouměřitelných – filozofií. Netvrdím, že tato obecná filozofická koncepce či rámec obsahu víry je totožný např. s aristotelismem či nějakou partikulární filozofickou koncepcí implikuje. Aristotelismus představuje mnohem specifičtější a metodologicky propracovanější filozofický útvar. Z výroku „x je barevné“ (nechť se jako příklad jedná o tezi T) nelze odvodit, že „x je červené“ (nechť se jedná o určitou tezi v rámci aristotelismu). Lze však s jistotou ukázat, že přijmeme-li nějakou filozofickou koncepci implikující s rudimentární křesťanskou filozofickou koncepcí neslučitelnou tezi, např. „x je čiré“ (nechť se jedná o tezi neslučitelné partikulární koncepce s podobnou rovinou obecnosti jako aristotelismus) implikuje tezi „x je nebarevné“ (teze v rozporu s tezí v T), pak je třeba danou partikulární koncepci odmítnout, protože „x nemůže být zároveň čiré a barevné“.

Na nepřímou úlohu filozofie vůči teologii lze redukovat také obhajobu nástrojů – metodologických a formálních principů samotné filozofie jakožto podmínek

smysluplnosti veškerého diskurzu a jednání, z nichž hlavní je samozřejmě princip sporu. Třebaže tato obhajoba je na věroučných tezích a teologii nezávislá v tom smyslu, že každá legitimní filozofie musí obhajovat své prostředky, obhajoba určitých metodologických prostředků je motivována obecnými tezemi plynoucími z věřeného, T: bez těchto prostředků by buď teze v T byly nepravdivé, např. prvek T, teze, že nutně vše je existenčně závislé na Bohu, se stane nepravdivou, pokud neplatí univerzální kauzální princip.<sup>5</sup> Nebo by prvky T a jejich explikace v teologii (v nějakém t) zcela ztratily smysluplnost, např. při neplatnosti principu sporu. Ztráta smysluplnosti spočívá v tom, že teologické tvrzení může být zároveň pravdivé a nepravdivé (kontradikce) – tak je tomu v případě neplatnosti principu sporu – nebo nemá a nemůže mít pravdivostní hodnotu, např. platí-li novopozitivistické kritérium smysluplnosti výroků či agnosticismus (skepticismus v oblasti víry) v kombinaci s antirealismem.

Hovoříme-li o obhajobě čistě filozofickými prostředky, máme na mysli argumentaci, v níž jsou premisy výlučně buď empirická, faktuální tvrzení, samo-sebou zřejmé axiomy, nebo již obhájené filozofické principy (např. princip, podle něhož převádět z potence do aktu musí vždy již něco samo aktuální), nikoli ta tvrzení ze souboru T, jež jsou předmětem víry (zjevené pravdy), explikované v teologii. Zjevená teologie tak nevstupuje do hry, tj. filozofické argumentace jako takové, představuje toliko vnější motivaci – u nepřímé úlohy filozofie vůči teologii již předem víme (na základě víry, protože implikováno věřenou naukou), pro který závěr argumentujeme, jakou tezi specifikujeme či nesprávnost jakého tvrzení chceme prokázat. U přímé úlohy často poptávka či objednávka teologie motivuje rozvoj oblastí filozofie, které by se bez ní pravděpodobně nerozvíjely, či přinejmenším nerozvíjely v daném rozsahu (podobně jako fyzika motivuje rozvoj partií matematiky).

Všimněme si, že naše pozice, tj. co bylo dosud uvedeno, předpokládá, že neplatí teorie dvojí pravdy, podle níž je možné, aby se filozofický a teologický obraz světa rozcházely (obsahovaly neslučitelná tvrzení). Rovněž tak neplatí ani názor o mimoběžnosti filozofie a teologie, tj. o nemožnosti uvádět tvrzení obou disciplín v logické vztahy. Obecnějším předpokladem je kognitivní charakter přinejmenším části náboženství, tj. že některé výpovědi náboženského diskurzu si nárokují pravdivostní hodnotu (obsah víry).

Z opačné strany lze též hovořit o službě teologie filozofii: dospěje-li filozof k nějakému závěru, který je v rozporu s kterýmkoli věřeným tvrzením, pak tento závěr musí odmítnout: buď je argument pro vyvozené tvrzení formálně nesprávný, nebo je chyba v premisách. To plyne z předpokladu neexistence dvojí pravdy, teologické a filozofické (vědecké).

Jak právě nastíněné obecné stanovisko o vztahu filozofie a teologie pomůže s odpovědí na otázku, zdali existuje nějaká křesťanská filozofie? Křesťanská filozofie

<sup>5</sup> Výklad kauzality jako závislosti co do bytí (v běžném, ne filozoficky zpřesněném slova smyslu) není samozřejmě jediný možný (kauzalitu lze např. vykládat jako časový sled jevů), ovšem tuto koncepci kauzality jako existenční závislosti považuji za základ smyslu výrazu „stvoření“ na úrovni rudimentárního teologického (a filozofického) jazyka obsahu křesťanské víry. Malým dětem vysvětlujeme například, že kdyby nebylo Pánaboha, nebylo by nic kolem, ani maminka, ani tatínek, ani hračky aj.

v našem pojetí je každý filozofický systém, který (1) není v rozporu s filozofickými tezemi implikovanými křesťanstvím a (2) přímo a nepřímo slouží teologii, jak bylo výše objasněno. Z řečeného nijak neplyne, že si status křesťanské filozofie může nárokovat jen metodologicky a pojmově jediný filozofický systém, např. tomismus. Je-li jádrem křesťanství pozvání do společenství s Bohem, kterážto zpráva byla primárně vyjadřována parabolickou obraznou řečí, pak se zejména k přímé úloze teologické explikace křesťanské zvěsti hodí pojmový a metodologický aparát personalismu či hermeneutiky symbolu a narativních struktur. Dovolím si však upozornit na následující skutečnost: každý filozofický pojmový a metodologický aparát, který je začleněn do širší filozofické koncepce či soustavy resp. vyrůstá z filozofického kontextu, jehož některá tvrzení (přímá či jen implikovaná) jsou v rozporu s libovolnou křesťanstvím implikovanou obecnou tezí, musí být užíván velmi obezřetně, a to jen dílčím způsobem.

Vždy je třeba si klást otázku, zdali užité pojmové či metodologické prostředky nemají zmíněné s křesťanstvím (T) neslučitelné implikace, resp. zdali jsou vůči těmto implikacím neutrální. To platí např. jak o hermeneutice, tak i rané analytické filozofii. První implikuje relativismus, druhá v určité podobě s metafyzikou neslučitelný empirismus. Nediferencované a neproěřené užití takových filozofických prostředků v jejich celku povede v lepším případě k zastávání nekoherentního teologického obrazu skutečnosti, v horším k reálnému opuštění (třebas ne výslovně) určitých z víry plynoucích tezí a předpokladů, bez nichž se z věřeného stane reálně pouhý fragment. Z tohoto hlediska se nám jako nejméně s T neslučitelnými implikacemi zatížený filozofický rámec jeví scholastická aristotelská filozofie obohacená o pojmové výdobytky současné analytické filozofie.

Přímá úloha filozofie vůči teologii je dána nutností teologické explikace obsahu víry, (některých) tvrzení souboru T, což je požadavek plynoucí z toho, že člověk byl obdařen rozumem, epistemologický imperativ. Teologie ovšem tuto explikaci nemůže provést bez přispění filozofie, bez filozofického pojmového a části metodologického aparátu. Proto studují teologové filozofii. Odtud se odvozuje smysl poslání *učitele* filozofie na teologické fakultě. Poslání křesťanského, tj. věřícího *filozofa* však spíše spočívá v budování filozofického systému či obrazu reality konzistentního s výroky v T, čímž je také automaticky dáno nepřímé hájení rámce víry a teologie, jak bylo výše vyloženo. Za sebe navrhuji soustředit se na tři předpoklady platnosti výroků v T:<sup>6</sup> (1) teorii analogického vypovídání, (2) princip kauzality, (3) princip sporu. Platnost určité konzistentní teorie analogie je patrně nejméně zřejmý či průkazný předpoklad platnosti obsahu víry, některých tvrzení v T. Domnívám se však, že bez teorie analogie buď neuchováme Boží transcendenci (univocita), nebo se obecně veškerá řeč o Bohu stane nesmyslnou a zvláště důkazy Boží existence a jeho vlastností na základě zkušenosti pak budou trpět defektem nejednoznačnosti (ekvivocita).

Princip kauzality je již průkaznějším předpokladem obsahu víry. Bez něj je přinejmenším ohroženo ortodoxní pojetí Boha-Stvořitele a nelze podat a *posteriori* důkaz Boží existence založený na kauzalitě. Příčinnost, cement vesmíru, garantuje

<sup>6</sup> Ve skutečnosti je zapotřebí hájit více předpokladů. Které je třeba hájit více a které méně, je kontingentní – závisí na síle a rozšířenosti zpochybňujících filozofických názorů a koncepcí ve společnosti. K výše zmíněným předpokladům je také třeba přiřadit argumentaci proti relativismu a skepticizmu.

koherenci vědeckých výkladů vesmíru, proto princip kauzality garantuje smyslnost vědeckého diskurzu.<sup>7</sup>

Konečně nejprůkaznější z podmínek, princip sporu, zakládá smyslnost veškerého diskurzu, každé racionality. Zde však upozorníme na častý omyl. Partikulární zachycení či vyjádření principu sporu v partikulárním logickém systému může být předmětem pochybností, nikoli však princip jako takový. Jeho platnost vytyčuje hranice smyslnosti každého tvrzení, tedy i obsahu víry.

Shrňme: rozlišení přímé a nepřímé úlohy filozofie vzhledem k teologii umožnilo definovat určité minimální negativní pojetí křesťanské filozofie. Křesťanská filozofie je ta, která sama (či její předpoklady a důsledky) není v rozporu s obsahem víry, jeho předpoklady a důsledky. Taková filozofie přímo poskytuje teologii pojmové a část metodologických nástrojů. Nepřímo pak teologie může profitovat z práce křesťanského filozofa tím, že filozofie odstraňuje překážky víře a dokazuje čisté rozumovou cestou řadu teologicky relevantních tvrzení. Je historicky průkazné, že také filozofie mnohdy těžila a těží ze spolupráce s teologií rozvojem partií, které by jinak zůstaly nerozvinuty.

#### On the Relationships between Belief, Philosophy and Theology

*Keywords:* Philosophy and Theology, relationship; Logic of religion; Logical analysis in religion and theology; Christian philosophy

*Abstract:* The article deals with the mutual relationships between belief (understood as a set of propositions), philosophy and theology. The role of philosophy in relation to theology is direct, as philosophy offers theology conceptual and methodological tools. It is indirect when philosophy attempts to prove some truths of theology and remove obstacles to faith. Not every philosophy is suitable to play a direct role. Christian philosophy is a philosophy which does not contradict belief, its presuppositions and implications, and is suitable to play a direct role.

<sup>7</sup> Výraz „vědecký“ zde nechápeme úzce jako „přírodovědecký“, nýbrž vědecký ve smyslu *scientia*, odůvodněné rozumové poznání vymezené oblasti založené na explicitně stanovené metodologii (metodologie se samozřejmě bude lišit v různých disciplínách). Do vědeckého diskurzu řadíme i teologii. Zřejmě při porozumění poněkud zavádí či mate slovo „vesmír“ ve výše uvedeném textu. Nahraďme tedy výrazem „skutečnost“. Kauzality zde chápeme ve smyslu, který považujeme za základní a určující pro význam kauzality v běžném jazyce, totiž jako existenční dependenci, závislost (v běžném slova smyslu – něco je/není ve skutečnosti). Tuto existenční závislost lze formulovat kontrafaktuálně: něco by nebylo (nějaké), kdyby nebylo něco jiného (nějaké). Tvrdím, že princip kauzality *garantuje smyslnost vědeckého diskurzu*. Tím míním, že smyslem vědeckého diskurzu obecně je vykládat skutečnost jako celek (filozofie), nebo její část (speciální vědy). Každý výklad esenciálně předpokládá princip kauzality, nebo přinejmenším obecnější princip, jehož je princip kauzality zvláštním případem, totiž princip dostatečného důvodu. Nebylo by žádného výkladu, kdybychom řekli, že daná skutečnost je taková, protože je taková. Výklad funguje jen tehdy, když lze nalézt příčinu nějakého faktu či jevu, nebo obecněji, důvod. Vykládat něco (angl. *to explain*) neznamená nic jiného než uvádět pro to důvod(y). Nelze-li podat výklad, nelze o dané skutečnosti mít vědecké poznání.